

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія Історичні Студії ч. 7

Олександр Оглоблин

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО
Й ВАДИМ МОДЗАЛЕВСЬКИЙ

(Відбитка з журналу «Український Історик» ч. 11—12, 1966)

МЮНХЕН — 1968 — НЬЮ ЙОРК

РЕДАКЦИОННЫЙ ПРИМЕР

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО Й ВАДИМ МОДЗАЛЕВСЬКИЙ

(За неопублікованими матеріалами)*

Світлій пам'яті Миколи Прокоповича Василенка
й Вадима Львовича Модзалевського.

I.

1920 року, 3 серпня, у Києві упокоївся Вадим Львович Модзалевський, визначний український історик, генеалог і археограф. Помер ще молодим, 38 літ (народився 28 березня 1882 року), у силі віку, праці й творчих задумів.¹

А 15 років пізніше, 3 жовтня 1935 року, у тому-ж Києві відійшла у той незнаний світ знеможена фізично, але міцна духом — людина старшого покоління (народжений 2 лютого 1866 року), відомий український історик і правник, фундатор нової української історично-правничої науки, а разом з тим видатний громадсько-політичний і державний діяч — Микола Прокопович Василенко.²

Це були великі втрати для української науки та культури, втрати, що їх вже заступити не можна.

Вони були люди двох різних поколінь, що кожне з них дало багато для історичного розвитку українства. Василенко народився в один рік

* Ця стаття являє окремий розділ ширшої праці автора: «Люди Нової України», що тепер готується до друку. Підкреслення в цитатах належать В. Л. Модзалевському.

¹ Про В. Л. Модзалевського — див. Ф. Ернст, Вадим Львович Модзалевський. — *Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства в Києві*, I, Київ, 1921; О. Оглоблин, Вадим Модзалевський (1882—1920). — *Наші Дні*, Львів, 1943, X; Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — *Рід та Знамено*, 1947, ч. 2; D. Doroshenko, A Survey of Ukrainian Historiography. — *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V—VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19—20), New York, 1957; О. Оглоблин, Українська генеалогія та її значення для історичної науки. — *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Серія II, Секція II, Том III(IX), Roma, 1960; О. Оглоблин, Модзалевський Вадим. — *«Енциклопедія Українознавства. Словникова частина»*, том V, Париж—Нью-Йорк 1966, стор. 1634—1635.

² Про М. П. Василенка — див. С. Наріжний, М. П. Василенко і його наукова діяльність, Львів, 1936; Н. П. (Н. Д. Полонська-Василенко), Микола Прокопович Василенко. — *«Голос Державника»*, VI, Мюнхен, 1947; D. Doroshenko — О. Ohloblyn, A Survey of Ukrainian Historiography. *Ukrainian Historiography 1917—1956*. — *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V—VI, No. 4 (18) — 1, 2 (19—20), New York 1957.

В «Українській Радянській Енциклопедії» для М. П. Василенка не знайшлося місця.

з Михайлом Грушевським. Рік народження Модзалевського також був плідний для української історіографії: р. 1882 народилися В'ячеслав Липинський, Дмитро Дорошенко, Михайло Слабченко. Відміна покоління поклала свій відбиток на кожного з них, але не тільки не розділила їх, а навіть сприяла їх зближенню і в науковій співпраці, і в особистих відносинах.

Їх дитинство й молоді роки були не однакові. Вони не були близькими земляками, і їх освіта була зовсім відмінна. Модзалевський народився в далекому Тифлісі, де тоді служив його батько. Василенко народився й виріс на рідному хуторі, в селі Єсмані, на Глухівщині. Модзалевський середню освіту дістав у Петербурзі, в І Кадетському корпусі й Миколаївському військово-інженерному училищі (скінчив р. 1902). Василенко вчився у Глухові й скінчив гімназію в Полтаві. Року 1890 він закінчив історично-філологічний факультет у Дорпатському університеті (спочатку був на медичному факультеті) й продовжував свої студії в Київському університеті, під керівництвом В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, В. С. Іконнікова й М. Ф. Владимирського-Буданова, а р. 1907, в Одесі, склав іспити й за правничий факультет.

Це були люди різного громадського діапазону. Василенко був переважно політичним (згодом державним) діячем, який не міг жити без громадської праці, й лише останні 15 років життя міг цілком присвятити науковій діяльності. Модзалевський був далекий від політики,³ й лише революція 1917 року й відродження української державности вивалили його на короткий час з кабінетного затишку й спокою науково-архівної праці.

Але були досить міцні сили, що зближували й з'єднували цих різних собою людей. Це були насамперед спільні наукові інтереси й властива обом любов до рідної історії та культури, й — last not least — близьке споріднення їх особистої вдачі.

Василенко і Модзалевський вперше зустрінулися восени 1902 року в Києві. Того року, на весні (31 березня ст. ст.) помер О. М. Лазаревський (1834—1902). В одному з пізніших листів до Василенка Модзалевський писав:

«Отъ души привѣтствую Ваше твердое намѣреніе безповоротно посвятить себя наукѣ, которая давно Васъ манитъ къ себѣ, но Вы все до сихъ поръ не шли въ ея объятія. Я лично жду отъ Васъ многого, ибо Вы много знаете и многое можете сдѣлать. Иначе я не могу на Васъ смотрѣть, потому что впечатлѣніе, которое Вы произвели на меня при первой встрѣчѣ в Кіевѣ осенью 1902 года, впечатлѣніе перваго человека той науки, къ которой я уже тогда стремился всей душой, — не изгладилось и я думаю — не изгладится. Если бъ я могъ отдаться ей всецѣло! Но приходится ждаты у моря погоды, и если Вы только теперь выходите на свой путь, то я могу и обождать...» (25. 12. 1909. СПб).

³ «...По складу своего характера я представляю собой человека, интересы котораго всецѣло погружены въ старину и... ни для какой политической дѣятельности я совершенно не способенъ» (лист Модзалевського — П. Я. Дорошенкові, 12. 4. 1911. Чернетка, чи копія в архіві Модзалевського).

Вони зустрічалися дуже часто, майже щотижня, в Києві. Модзалевський вже майже влаштувався р. 1903 на посаді в Київському Центральному Архіві. Їх в'язав спільний інтерес до історії України-Гетьманщини, спільне замишування в архівних «порохах», спільна праця в «Кіевской Старині»⁴ і Василенко. Обидва вони були добрі знайомі, навіть приятелі, але важка, деспотична вдача Левицького, який досить близько стояв до Модзалевського та його складних родинних справ,⁵ ледве чи сприяла дальшому зближенню поміж Модзалевським і Василенком.

Революція 1905 року внесла великі зміни в українське життя, зокрема в Києві. Вона захопила — хоч і не однаково — і Василенка, і Модзалевського. Першого кинула у вирій політичної діяльності. Газета «Кіевскіе Отклики» (почала виходити з 1903 року), що її фактичним редактором був Василенко, стала одним з найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва. «Василенко з захопленням віддався газетній роботі: писав «передові» статті, бібліографічні огляди, рецензії, публіцистичні, науково-популярні статті».⁶ В 1905—6 рр. газета мала 13 тисяч постійних передплатників, не рахуючи роздрібного продажу. Такого накладу не мала жодна газета в Києві. «Газета мала вплив на громадську думку й (хоч видавалася російською мовою — О. О.) сміливо вступала в боротьбу за українські справи. Не дивно, що «з перемогою реакції 1906 року положення газети стало тяжким».⁷ Пішли штрафи, конфіскації окремих чисел. Василенкові, як редакторові, довелося відсидіти два тижні у в'язниці. Але це був лише початок. Того-ж 1906 року Василенка було віддано під суд за передрук з газети «Полтавщина» відомого «відкритого листа» письменника В. Г. Короленка в справі т. зв. Сорочинської трагедії (екзекуція селян радником Полтавського Губерніяльного Правління, Філоновим).⁸ Судова Палата засудила Василенка на 1 рік тюрми. Це мало неабиякий вплив на його дальшу життєву путь.

⁴ Левицький Орест Іванович (1849—1922), історик і письменник, секретар Київської Археологічної Комісії, згодом академік і президент (1920—1922) ВУАН. Про нього — див. М. Грушевський, Орест Левицький. — *Україна*, 1924, I—II; М. Василенко, Академік О. І. Левицький. — *Записки Соціально-Економічного Відділу ВУАН*, том I, К., 1923; D. Dorošenko, *A Survey of the Ukrainian Historiography*.

«Мой дорогой, неоцѣненный Батя!» — називав його Модзалевський (лист до Василенка, 28. 9. 1907, СПб). «Очень его (О. Левицького — О. О.) люблю — писал в іншому листі до Василенка Модзалевський, — хотя много въ немъ странностей и неприятныхъ чертъ» (29. 3. 1911., СПб).

⁵ О. Левицький був, здається, родич дружини Модзалевського, і в їх сімейному розладі брав участь, як посередник.

⁶ Н. П., Микола Прокопович Василенко. — «Голос Державника», VI, стор. 9.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., стор. 9—10. Про цю справу — див. Н. Полонська-Василенко «Сорочинська трагедія» та українська «дума» Короленка. — *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, том 169, Париж, Нью Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней, 1962, стор. 449—456.

Свіжий вітер свободи не міг не торкнутися й молодого саперного старшини Модзалевського: він «взяв участь у гуртку офіцерів-саперів», що «прагнули ґрунтовної самоосвіти».⁹ «Кіевская Старина» — осередок наукового українства — й офіцерський гурток у Києві — це було занадто для влади, і восени р. 1906 Модзалевський був заарештований.¹⁰ Це тривало недовго — Модзалевський дійсно був далекий від політики, — й справа скінчилася для нього досить щасливо. Але цей прикрий епізод не раз лежав важкою колодою на життєвому шляху Модзалевського. То губернатор (у Чернігові) не наважувався затвердити його директором місцевого Музею, то під час відвідин царем Миколою II Чернігівського Музею директорів його було заборонено показуватися на «височайшія очи»,¹¹ то ще щось після тої справи шкодило, докучало чи муляло Модзалевському. У своєму щоденнику 1908 року занотував він такий курйозний епізод. Коли вийшов I том «Малоросійського Родословника», Модзалевський, що був тоді вихователем I Кадетського корпусу в Петербурзі, презентував його директорів Корпусу. Генерал подякував, але, на всякий випадок, запитав автора: «а тутъ нѣтъ ли чего такого?»,¹² себ-то «політики».

Найголовніше те, що цей арешт (ще й складна родинна ситуація) примусив Модзалевського надовго покинути Київ. Він переїхав до Петербургу, і особисті бесіди з Василенком переходять у листування, яке тривало протягом 10 років, доки Модзалевський після революції 1917 року не повернувся до Києва.

В архіві Модзалевського збереглася чималенька пачка листів Василенка. А в архіві Василенка збереглося 73 листи Модзалевського (за 1907—1919 роки), дбайливо оправлені в окремі палітурки.¹³ Нам пощастило бачити це листування. Ми читали і перечитували листи обох істориків, які зуміли до кінця зберегти не лише ці листи, але й глибокі почуття взаємної пошани, довір'я й приязні.

Я къ Вамъ привязанъ всею душою — писав Модзалевський Василенкові — и эта возможность писать Вамъ, или хотя бы *нѣтъ* перед

⁹ Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — Рід та Знамено, 1947, ч. 2, стор. 24.

¹⁰ Історію свого ув'язнення Модзалевський докладно описав в окремому (мемуарному) зошиті свого неопублікованого Щоденника (Архів Модзалевського).

¹¹ Лист Модзалевського Василенкові з 22. 1. 1912.

¹² Щоденник Модзалевського, 1908, 17. 12. (Рукопис в архіві Модзалевського).

¹³ Листи Модзалевського до Василенка (а згодом також листи Василенка до Модзалевського) зберігалися в архіві М. П. Василенка, який в р. 1943 був переданий до Державної Публічної Віблотеки АН УССР. Архів Василенка був там ще р. 1958 (див. М. І. Марченко, Л. К. Полухін, Видатний історик України О. М. Лазаревський, К., 1958, стор. 13). Але в новому виданні «Личные архивные фонды в гос. хранилищах СССР», тт. I—II, М. 1962—1963, про нього немає згадки.

Ми мали змогу познайомитися з цим листуванням у Києві, напередодні II світової війни. При цій нагоді висловлюємо глибоку подяку ВП. Проф. Наталі Дмитрівні Полонській-Василенко за дозвіл використати цей матеріал і за цінні довідки, пов'язані з ним.

Вами — будетъ для меня большой отрадой. Не отнимайте же ее отъ меня!» (28. 9. 1907. СПб). Не можна без хвилювання читати такі рядки іншого листа Модзалевського до Василенка: «... Не лишнімъ Считаю признаться Вамъ въ своей горячей любви, граничащей съ поклоненіемъ» (30. 11. 1909. СПб).

Вони обмінялися портретами. «Очень было бы хорошо, если бы Вы прислали мнѣ свою карточку... хочется Васъ видѣть передъ собою» — писав Модзалевський Василенкові (25. 12. 1909. СПб). В архіві Василенка зберігалася фото-картка Модзалевського в уніформі саперного старшини.

У петербурзькому щоденнику Модзалевського записано 7. 10. 1908: «Вечеромъ, въ 9 часу уже пришелъ ко мнѣ Николай Прокофьевичъ Василенко, приѣхавшій въ Петербургъ садиться въ Кресты на 9 мѣсяцев по своему дѣлу редактированія «Кіевскихъ Откликовъ». Видѣть его я былъ очень радъ, разговоръ вертѣлся о Левицкихъ и другихъ кіевскихъ знакомыхъ. Онъ былъ у меня до 11 ч. и всѣмъ очень понравился. По его уходѣ мнѣ стало грустно, что судьба снова разлучаетъ меня съ этой прелестной личностью».¹⁴

Спочатку, після важких переживань у Києві, петербурзьке життя сподобалося Модзалевському. Це місто не було йому чуже. Тут пройшли його дитячі й юнацькі роки, тут було потрібне для нього культурне оточення, — бібліотеки, архіви, люди. Був старший брат, Борис Львович («Буся»), відомий історик літератури,¹⁵ що мав великий вплив на Модзалевського. Були й інші родичі. А недалеко, у Гдовському повіті, було фамілійне гніздо — маєток Модзалевських — Гарі («Ивановское тожъ»), де він провадив свої літні вакації. «Служба корпусная мнѣ весьма и весьма нравится» — писав він Василенкові 28. 1. 1907 (СПб) — «Активной пропаганды идей Черной сотни отъ меня не требуютъ, а это, вѣдь, немаловажное обстоятельство».

Але найголовніше, в Петербурзі Модзалевський міг широко розгорнути працю над «Малороссійскимъ Родословникомъ», задуману ним раніше. Саме в Петербурзі були зосереджені потрібні для цієї роботи архіви — передусім Архів Департаменту Герольдії Сенату, який містив дорогі матеріали для генеалогії українського дворянства. Тут були архіви військового відомства, цивільних установ, Академії Наук, Синоду, тощо, де у XVIII—XIX століттях було багато українців, і їх формулярні списки зберігалися в тих архівах. Тут, у Петербурзі, жило багато нащадків старого українського панства, і їх мешкання часто густо являли собою справжні музеї-архіви української фамілійної старовини. Всі ці скарби відкрилися тепер для автора Родословника.

¹⁴ Щоденник В. Л. Модзалевського, 1908, 7. 10. (Архів Модзалевського).

¹⁵ Модзалевський Борис Львович (1874—1928), брат В. Л. Модзалевського, член-кореспондент Російської Академії Наук, історик російської літератури, пушкініст і бібліограф.

Листування й особливо Щоденник Модзалевського¹⁶ в цей — петербурзький — період його життя повні захоплення українською генеалогією. Обставини — навіть випадкові — сприяли цьому. В цей час (1907—1909 рр.) багато шуму наробила справа «спадщини» гетьмана Павла Полуботка, що заступила аналогічну справу «спадщини» гетьмана Петра Дорошенка (1903 р.).¹⁷ Модзалевський барвисто описує в своєму Щоденнику, як нащадки — правдиві, а ще більше вдавані — «мільйонів Полуботка» посунули до архівів та бібліотек, шукаючи доказів своїх прав на тую спадщину й фамілійних зв'язків зі славновісним гетьманом. Чимало з них зверталися до Модзалевського за різними генеалогічними та бібліографічними довідками. Ця напіванекдотична справа скінчилася, звичайно, провалом. Але вона допомогла Модзалевському нав'язати ближчі стосунки з багатьма українськими панськими фаміліями. Ще важливіше було те, що вона створила відповідну атмосферу й викликала великий інтерес до генеалогічних розшуків та студій — і видань. Казкових українських мільйонів в Англійському Банку не знайшлося, але те, що українська наука збагатилася таким капітальним твором, як «Малоросійській Родословникъ» Модзалевського,¹⁸ вона завдячує певною мірою також легенді про гетьманську спадщину й ажіотажеві, який був нею створений.

Листування Модзалевського з Василенком за ці роки повне згадок про наукові студії й досліди обох істориків. Модзалевський ділиться з Василенком своїми плянами, питає його порад — і завжди дістає їх. Василенко, найкращий тоді історик Гетьманщини й знавець її архівів, не тільки дає цінні наукові вказівки Модзалевському, а й ділиться з ним своїми архівними матеріалами,¹⁹ вказує нові джерела, відкриває шлях до деяких фамілійних архівів у Києві й взагалі на Україні (архіви Константиновичів, Требинських, тощо). В свою чергу, Модзалевський передає Василенкові знайдені ним в архівах матеріали, потрібні для дослідів Василенка.

¹⁶ Серед рукописної спадщини В. Л. Модзалевського, розпорошеної по різних архівах, музеях та бібліотеках України, знаходиться 7 зошитів його Щоденника, починаючи з 27. 4. 1896 року й кінчаючи 6. 12. 1917 року (з великими прогалинами між 31. 10. 1896 і 17. 5. 1907 рр. і між 28. 5. 1910 і 25. 3. 1915 рр.).

¹⁷ Справі т. зв. «спадщини» гетьмана П. Полуботка маємо присвятити окрему статтю. Про «спадщину» гетьмана П. Дорошенка — лист П. Я. Дорошенка до В. Л. Модзалевського з 6. 9. 1903 (Архів Модзалевського).

¹⁸ В. Л. Модзалевскій, Малоросійській Родословникъ, тт. I—IV, Київ, 1908—1914. V (останній) том не був виданий, у зв'язку з війною 1914—1918 рр. Рукопис його перед II Світовою війною знаходився у Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УССР.

Велика рукописна збірка В. Л. Модзалевського після його смерті перейшла до ВУАН і знаходиться тепер у Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УССР («Личные архивные фонды...», т. I, М., 1962, стор. 462; див. *ibid.* т. II, М., 1963, стор. 384).

¹⁹ М. П. Василенко мав дуже цінну збірку рукописів, яка згодом була передана до Державної Публічної Бібліотеки АН УССР.

Проте, ставлення Василенка до генеалогічних студій і Родословника Модзалевського було дещо скептичним і стриманим. Як історик, він дуже добре розумів значення цієї праці й високо цинив ініціативу, здібності й зусилля Модзалевського. Але він, ліберал і учень Лазаревського, побоювався, що характер цього видання і вплив на нього консервативних видавців (брати Андрій і Микола Стороженки)²⁰ і взагалі «малоросійського» дворянства може відхилити Модзалевського від суто-наукового шляху й надати його праці невластивих і непотрібних станових рис. Ці побоювання він щиро висловлює Модзалевському. «Совершенно согласен съ Вами — писав Модзалевський Василенкові, — что мой «Родословникъ» работа безъ основанія, т. е. указанія источниковъ, но вѣрьте, что иначе было сдѣлать нельзя. Всѣ источники мнѣ извѣстны (у меня тысячи карточекъ); при научной критикѣ моего труда — я отвѣчу ими-же. Но я думаю, что и онъ все-таки кое-какую цѣну имѣетъ» (21. 5. 1910. Чернігів). У зв'язку з виходом у світ II тому Родословника Модзалевський писав Василенкові: «Вы опять будете сѣтовать на меня за отсутствіе источниковъ; правы Вы, что книга отъ этого теряетъ многое въ своей научности, но, по условіямъ техническимъ и денежнымъ, я долженъ былъ ограничиться очень немногими ссылками» (5. 1. 1911. СПб.).

«Не согласенъ я съ Вами — пише Модзалевський Василенкові — только въ одномъ Вашемъ предположеніи, что моя книга можетъ служить не только для научной работы, но и для питанія дворянскаго тщеславія. Я именно думаю, что питать тщеславіе она не можетъ; по крайней мѣрѣ, я старался критически изслѣдовать „корни“ родословій, безжалостно отсѣкалъ всякихъ „шляхтичей, воеводъ“ и т. п. господъ и превращалъ ихъ самымъ благополучнымъ образомъ въ „обывателей“, а не то и „мѣщанъ“. Къ сожалѣнію, моей смѣлости въ этомъ отношеніи не совсѣмъ сочувствуютъ издатели. Такъ, вопреки явной бессмыслицы, которую говорятъ о своемъ происхожденіи Капнисты и которую я отсѣкъ, начавъ родословіе съ Петра N. N., жившаго в к. XVII. вѣка, они вставили Стомателло Капниста и притомъ оставили сдѣланное въ соотвѣтствіи съ моей урѣзкой примѣчаніе въ концѣ росписи.²¹ Басня о Стомателло К. — нелѣпость генеалогическая, ибо онъ и его правнукъ Василій жили почти въ одно время (1702—1711 г.), чего, однако, не посовѣстилась офіційально признать Герольдія... Я думаю, что когда «Родословникъ» выйдетъ уже весь, сдѣлать

²⁰ Андрій (нар. 1857) і Микола (1862–1942) Володимировичі Стороженки, українські історики, співробітники «Кіевской Старины» й Київської Археологічної Комісії, видавці фамілійного архіву Стороженків («Стороженки. Фамілійний архівъ», тт. I–VIII, К., 1902–1912) й «Малоросійського Родословника» Модзалевського. Два перші томи Родословника Модзалевського були опубліковані, як VII і VIII томи цього видання. Останні два томи були видані Стороженками окремо. Про А. і М. Стороженків — див. нашу працю: «З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905)» — *Україна*, ч. 7, Париж, 1952, стор. 556–560.

²¹ В. Модзалевський. *Малоросійський Родословникъ*, т. II, К., 1910, стор. 297. Див. нашу працю «*Люди Старої України*», Мюнхен, 1959, стор. 50.

выводъ о томъ, что настоящее малороссійское дворянство вышло, за небольшими исключениями, изъ народа, не представитъ уже никакихъ затрудненій...» (7. 2. 1911. СПб). Исторична наука повністю поділяє цю думку автора «Малороссійскаго Родословника».

І все-ж праця над Родословником не задовольняла творчий дух Модзалевського. Його вабила до себе наука, глибока потреба історичного досліду. «Моя давнишня мечта — пише він Василенкові 30. 11. 1909 (СПБ) — обробити вопросъ о выборномъ началѣ въ Малороссіи XVII—XVIII вв. — все болѣе и болѣе становится мечтой, отдаляющеюся отъ осуществленія своего. Матеріали, впрочемъ, собираю. Но неужели же мнѣ всю жизнь предстоитъ быть въ роли собирателя матеріаловъ? Это скучновато, хотѣлось бы обробити вопросъ какой-либо монографически...» Ще р. 1907 він писав Василенкові: «Подбираю матеріали для історії козацтва, какъ сословія, и для історії выборнаго начала» (28. 9. 1907. СПб). Тим часом р. 1909 вийшла в світ монографія молодого одеського історика-правника Михайла Слабченка «Малорусскій полкъ в административномъ отношеніи». ²² «Книгу Слабченка купилъ — писав Модзалевський Василенкові, — но только просмотрѣлъ. Куда мнѣ писать на нее рецензію! Вы не забывайте о томъ, что я любитель-самоучка и ничего болѣе. У меня нѣтъ ни широкой научной подготовки, ни эрудиції, ни даже знакомства съ научными методами. Это писать нужно Вамъ, а не мнѣ. А матеріали для возраженій ему въ главѣ о выборной старшинѣ я Вамъ доставляю. Конечно, основательнѣе всего я проглядѣлъ эту главу и кое-что меня въ ней поразило, напр. почти полное отрицаніе настоящихъ выборовъ уже съ половины XVII в. и повсемѣстно. Пишите-ка Вы рецензію. Вы теперь свободный человекъ, занимаетесь наукой — Вамъ это сподручнѣе и лучше, чѣмъ мнѣ, утомленному и засыхающему...» (21. 5. 1910). СПб). Василенко, справді, написав широку критичну статтю на книгу Слабченка, що була вміщена в «Запискахъ Науковаго Товариства ім. Шевченка» і викликала потім жваву полеміку між ними. ²³

Модзалевський щиро вітав досліди Василенка в царині історії України, зокрема історії українського права. «Мисль Вашу — писав він Василенкові — прийнявся за роботу по дисертації о Магдебургскомъ правѣ привѣтствую всѣмъ сердцемъ: это крайне любопытный вопросъ...» Але Василенкові не пощастило написати цієї дисертації. ²⁴ Вза-

²² М. Е. Слабченко, *Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи*. Одеса, 1909.

²³ М. Василенко. З історії адміністративного ладу на Україні за часів Гетьманщини. — *ЗНТШ*, т. 108.

М. Слабченко. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. — *ЗНТШ*, т. 116.

М. Василенко. Нові причинки до історії Гетьманщини XVII—XVIII в. — *ЗНТШ*, т. 116.

²⁴ Василенко й далі цікавився цим питанням. З його ініціативи й під його керівництвом, Комісія історії західно-руського та українського права ВУАН зладила до друку збірку грамот на Магдебурзьке право українських міст. Було вже розпочато друк, але погром ВУАН на початку 1930-х рр.

галі можливості наукової діяльності для нього були дуже обмежені. Хоч він був затверджений на посаді приват-доцента Київського університету (1912 р.), але його не було допущено до читання лекцій, як «одного з представників українського сепаратизму», і він втратив приват-доцентури. Довелося зайнятися адвокатурою (спочатку в окрузі Одеської Судової Палати, а згодом у Києві) й різною іншою працею для заробітку. Щойно революція 1917 року відкрила Василенкові шлях до професури й широкої наукової діяльності.²⁵

II.

Петербург не довго тримав Модзалевського. Чи то підсоння тамтешнє шкодило його далеко не міцному здоров'ю,²⁶ чи то повітря чужої столиці набридло йому, чи, може, переситила його генеалогія,²⁷ але Модзалевський рветься на південь, на Україну. Він пише Василенкові 30. 11. 1909 року (СПБ): «Тяну уже почти три года свою воспитательскую лямку и тысячу разъ уже вспоминалъ слова Трегубова,²⁸ что эта работа не по мнѣ. Дѣлалъ многократныя попытки попасть на службу въ Малороссію, но ничего изъ этого пока не вышло. Хочу не только бросить Петербургъ, но и зарыться куда-нибудь въ архивъ или сдѣлаться чистымъ канцеляристомъ. Последнее хоть и будетъ у меня отнимать время, но зато не будетъ терзать душу и нервы, какъ теперешняя служба. Однимъ словомъ — хочу имѣть дѣло только съ бумагами. Не укажете ли Вы мнѣ что-либо? Нѣтъ ли у Васъ чего-нибудь на виду для меня подходящаго, а то я уже близокъ к унынію и положенію зубовъ на полку... Работаю, какъ Вы, кажется, знаете, надъ «Малор. Родословником». Ни надъ чѣмъ другимъ работать не могу при этой треклятой службѣ, которая не даетъ возможности сосредоточиться».

Однак, вирватися з Петербургу Модзалевському було не легко. «Всѣ мои попытки и мечты уйти куда-нибудь въ другое мѣсто (з Корпуса — О. О.) — не находятъ исхода, а я все не хочу примириться съ мыслію, что тутъ мнѣ и будетъ «кончаніе» — скаржитися він Василенкові (21. 5. 1910. Чернівці). Йому хотілося б жити в Києві, але цьому заважали його сімейні відносини.

припинив його, і дальша доля цієї збірки невідома. Докладніше про це див. Н. Полонська-Василенко, Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою. — *Українські Бібліологічні Вісті*, I, Авґсбург, 1948, стор. 52–53.

²⁵ Н. П., Микола Прокопович Василенко. — *Голос Державника*, ч. VI, стор. 10 sq.

²⁶ В листі до Василенка з Петербургу з дня 10. 3. 1911 Модзалевський писав: «... (служба в Петербурзі) при моїхъ слабыхъ легкихъ заставила меня уже приобрести явные признаки неврастенія».

²⁷ «Чувствую нѣкоторое пресыщеніе отъ занятій генеалогією. Но это, разумѣется, временно» (*Щоденник Модзалевського*, 12. 5. 1908 р.).

²⁸ Мабуть, Єлисей Киприянович Трегубов (1849–1920), педагог і літератор, член Київської Старої Громади й редакції «Кіевской Старини», викладач Київського Кадетського Корпусу.

Тоді увага його звертається на Чернігів, який він знав по архівній роботі. Там були насамперед архіви, потрібні для наукової праці Модзалевського. Був Музей Тарновського, Архівна Комісія. Були давні й сильні культурні традиції старого українського міста. В цьому затишному кутку Гетьманщини віяв дух козацької України. Нарешті, тут був старий знайомий Модзалевського й спільник по науково-культурній праці — Петро Якович Дорошенко, відомий знавець історії та генеалогії Гетьманщини й громадський діяч.²⁹ На його допомогу й сподівався Модзалевський. Він писав Василенкові: «П. Я. Дорошенко мнѣ на дняхъ писалъ, что на должность директора этого Музея (З'єднаний Чернігівський Музей — О. О.) буду приглашенъ я... Весь вопросъ только въ томъ, пройдетъ ли моя кандидатура формальнымъ порядкомъ. Хотя Дорошенко и пишетъ мнѣ, что моя кандидатура частнымъ образомъ уже прошла въ Музейной Комиссии и Земской Управѣ (ети два учрежденія избирають директора), и проситъ отвѣтить, согласенъ ли я на это мѣсто, но... Дорошенко это — современный Выговскій, хотя онъ, повидимому, и расположенъ ко мнѣ... «Выговскій» меня уже водилъ за носъ съ Дворянскимъ Пансіономъ,³⁰ куда я не попалъ, ввиду моего нелегального семейного положенія... Дважды мнѣ предлагалось оттуда (з Чернігова — О. О.) мѣсто городского секретаря, но я отъ него отказался; это мѣсто тоже не по мнѣ» (5. 1. 1911. СПБ).

Та справа з Музеєм була вже на добрій дорозі. Правда, в останню хвилину виникли ще якісь труднощі (пов'язані з київським арештом Модзалевського в 1906 році),³¹ але врешті всі перешкоди було усунуто (великою мірою, завдяки П. Я. Дорошенкові),³² й Модзалевський був затверджений на посаді директора Музею Тарновського, а крім того, був обраний на секретаря («правителя дѣлъ») Чернігівської Архівної Комісії. Восени 1911 року він переїхав до Чернігова, де залишався до 1918 року. Саме в Чернігові Модзалевський знайшов широке поле для науково-дослідної праці, як у царині генеалогії та археографії, так і в царині історії Гетьманщини, а згодом ще й геральдики та історії українського мистецтва.

Але спочатку довелося Модзалевському зазнати певних труднощів, зокрема в музейній ділянці. «По существу здѣшнихъ музейныхъ дѣлъ — писалъ він Василенкові 6. 12. 1911 року (Чернігів) — я являюсь двигателемъ и дѣлопроизводителемъ собственно Земской Музейной Комиссии, Архивной Комиссии и Объединеннаго Музея. Охотно отдался

²⁹ Дорошенко Петро Якович (1857–1919), лікар, Чернігівський земський діяч, знавець української старовини й мистецтва. Згодом, у 1918 році, голова Управління в справах мистецтва та національної культури. Про нього — див. Д. Дорошенко, Памяти П. Я. Дорошенка. — *Стара Україна*, Львів, 1924, VII–VIII, стор. 110–113.

³⁰ П. Я. Дорошенко був тоді директором Чернігівського Дворянського Пансіону.

³¹ Див. лист Модзалевського до Василенка з 12. 5. 1911 (Москва); лист Модзалевського до П. Я. Дорошенка з 12. 4. 1911 (копія в архіві В. Л. Модзалевського).

³² Лист Модзалевського до Василенка з 10. 3. 1911 (СПБ).

бы всему этому, да „паны” очень неподвижны». Річ у тім, що Модзалевський мав обійняти посаду нового — З'єднаного Музею, який ще треба було утворити на базі трьох чернігівських музеїв: Тарновського, Архівної Комісії і Міського. Реорганізація їх викликала низку комплікацій формального, організаційно-технічного й персонального характеру, що з ними Модзалевський не міг дати собі іншої ради, як зрезигнувати з музейної посади. 20. 7. 1912 року (Чернігів) він писав Василенкові: «... под величайшимъ секретомъ сообщаю, что Музей я бросилъ и состою съ начала апрѣля секретаремъ дворянства. Знаю, что Вы будете неприятно, можетъ быть, поражены этимъ моимъ шагомъ и осудите даже меня. При свиданіи я выясню Вамъ тѣ мотивы, которые мной руководили въ этомъ шагѣ, или, правильнѣе, скачкѣ, а пока примите это извѣстіе за фактъ... Создалась моя кандидатура очень быстро, и прошелъ я, можно сказать, блестяще (+ 88 и — 9). Такъ вотъ, что случилось, дорогой Николай Прокофьевичъ...».

Нова посада мала неабиякий вплив — позитивний і почасти негативний — на дальшу наукову діяльність Модзалевського. З одного боку, це звільнило його від різних невластивих йому обов'язків і турбот, пов'язаних з адміністрацією Музею, ще й у процесі реорганізації, й дала йому можливість зосередити головну увагу на архівно-археографічній, а також науковій праці, широко відкриваючи йому багатий архів Чернігівського дворянства й полекшуючи приступ до приватних архівів місцевого панства. Але, з другого боку, офіційне становище відповідального дворянського урядовця чимало обмежувало рами його громадської і національної діяльності, як це й передбачав Василенко.

Ще в перших місяцях чернігівської діяльності Модзалевського виникло питання про перевезення з Чернігова старого архіву Губерніального Правління, де містилися також фонди центральних установ Лівобережної України (Гетьманщини) другої половини XVIII ст., зокрема «Малороссійской Коллегии» 1760—1780-х р.р. В адміністративних колах була думка вивезти ці фонди до Москви. Це дуже хвилювало й Василенка, й Модзалевського. Останній писав Василенкові 21. 10. 1911 р.: «За оставленіе Архива Губернскаго Правленія на мѣстѣ боролся и я, но о Москвѣ и не думалъ. Разъ тутъ со временемъ будетъ Объединенный Музей, безуміе перевозить архивныя богатства въ Москву, гдѣ они только лежатъ и пылятся. Я вполнѣ согласенъ съ Вами, что мѣстные наши архивы надо сосредоточить въ Кіевѣ (если нельзя оставить по мѣстамъ), куда перетасить и изъ Москвы, изъ Харькова, изъ Петербурга (Румянцевскую Опись)».

Тут, у Чернігові Модзалевському довелося зайнятися ще одною важливою науковою справою — виданням славнозвісного Діяріуша Якова Марковича. Як відомо, після першого видання (дуже скороченого й перекладеного на російську мову), що його зробив Олександр М. Маркович (внук автора Діяріушу) у 1859 р.,³³ почала друкувати Ді-

³³ «Дневныя Записки Малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича», 2 томи, М., 1859.

яріуш «Кіевская Старина», з ініціативи й за редакцією О. Лазаревського, який встиг видати (мовою оригіналу і без скорочень) перші 3 томи (1717—1734 р.р.).³⁴ Але на цьому справа спинилася.

Ідея продовжити це важливе для історіографії Гетьманщини видання належала М. Василенкові й М. Грушевському, який запропонував зробити це під фірмою Археографічної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Найбільш відповідним кандидатом на редактора був Модзалевський, зв'язаний з Чернігівщиною, де в родинному маєтку Марковичів — с. Сваркові, на Глухівщині, знаходився дорогоцінний манускрипт (оригінал) цього пам'ятника.³⁵ До нього й звернулися Грушевський і Василенко. 29. 3. 1911 р. (ще з Петербургу) Модзалевський писав Василенкові: «Порученіе Наукового Товариства (ім. Шевченка — О. О.), переданное Вами, меня ошеломило... Лично я хотѣлъ бы больше видѣть Дневникъ (Марковича — О. О.) въ рускомъ изданіи (мова мовиться про коментар — О. О.), и по той простой причинѣ, что украинскаго языка я не знаю.³⁶ Но разъ самъ памятникъ будетъ неприкосновененъ, если мои примѣчанія (фактическаго свойства) будутъ тоже неприкосновенны, и вся разница будетъ только въ томъ, что они будутъ набраны по украински, — грѣхъ отказываться отъ предложенія Товариства. Дорошенко (П. Я.)³⁷ долженъ учестъ, что редакторомъ Дневника буду я, лицо ему извѣстное, и онъ можетъ быть спокоенъ за «тонъ» примѣчаній; не можетъ онъ упустить и то обстоятельство, что на изданіе Дневника надо будетъ истратить не одну тысячу рублей, а на это владѣлецъ никогда не рѣшится, и, слѣдовательно, вопросъ этотъ изъ сферы пожеланій никогда не выйдетъ, а тѣмъ временемъ памятникъ можетъ погибнуть отъ труса, меча, огня...»³⁸

Зрештою, все влаштувалось як слід. «Маркович далъ полное свое согласіе на изданіе подъ моей редакціей Дневныхъ Записокъ Якова

³⁴ «Дневникъ Генеральнаго подскарбія Якова Марковича», тт. I—III, К., 1893—1897.

³⁵ Дідичем Сваркова й власником оригіналу Діяріушу Я. Марковича був тоді Микола Парменович Маркович (нар. 1869), Глухівський повітовий маршал, праправнук автора Діяріушу.

³⁶ Звичайно, Модзалевський знав українську мову, але ще не володів нею настільки, щоб уживати в науковій роботі, до того ще такий відповідальний, як видання НТШ.

³⁷ Переговори з власником рукопису Діяріушу провадилися через П. Я. Дорошенка, одруженого з сестрою М. П. Марковича.

³⁸ В 1918 році були чутки, буцім то оригінал Діяріушу загинув під час погрому Сварківського маєтку. Ця вістка виявилася неправдивою. На початку 1930-х років 9 томів (фоліантів) цього Діяріушу знаходилися в рукописному відділі бібліотеки Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка в Києві, де ми мали нагоду їх оглядати. Дальша доля їх невідома. Отже, тоді бракувало лише одного (мабуть, першого) тому, який тепер виявлений у збірці Модзалевського в Відділі рукописів Державної Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві (див. І. Я. Каганов, Я. Маркович и его «Дневник», как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века». — «Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века», М.—Л., 1961, стор. 114, прим. 3).

Марковича — писав Модзалевський Василенкові 9. 12. 1911 р. (Чернігів) — Протівъ перевода примѣчаній на украинскій языкъ не возражалъ, а согласился». Переклад приміток узяв на себе, на прохання Модзалевського, Ілля Л. Шраг.³⁹ Це було дуже добре й зручно для Модзалевського. Але виникли труднощі з коректою цілого видання (й тексту — дуже складного, — й приміток), бо друк ішов у Києві. 30. 9. 1912 р. (Чернігів) Модзалевський писав Василенкові про ці труднощі й свої побоювання. «Меня очень затрудняетъ корректура примѣчаній по украински; боюсь, какъ бы мнѣ не подвести Товариство. Трудно также и составленіе ихъ здѣсь...».

Друк Діаріушу посувався повільно, і це дуже хвилювало Модзалевського, який писав Василенкові 12. 1. 1913 року (Чернігів): «Съ Дневникомъ Марковича тоже никакого движенія. Или тутъ виновата типографія, или, что вѣрнѣе, М. С. Грушевскій». Нарешті, був закінчений один том Діаріуша (IV), що охоплює 1735—1740 р.р. Це справді зразкове археографічне видання побачило світ у Києві 1913 р.⁴⁰

Та далі справа не пішла. Спочатку виникли непорозуміння між Модзалевським і Грушевським та НТШ на чисто фінансовому ґрунті, і Модзалевський скаржився на це Василенкові: «... Приходится испытывать разныя огорченія — писав він 3. 2. 1914 (Чернігів). — Наукове Товариство за Дневникъ Марковича уплатило мнѣ 360 руб., вмѣсто ожидаемыхъ 600 р., обсчитавъ, такимъ образомъ, на 240 руб. Я написалъ туда, что если мнѣ не будутъ уплачены эти деньги, согласно первоначальнымъ переговорамъ, то я больше работать надъ Дневникомъ не буду. Писалъ я и М. С. Грушевскому, какъ лицу, черезъ коего шли разговоры про работу. Знаю, что онъ съ Товариствомъ разошелся, но думаю, что обязанъ вступить за мои интересы. Трудъ былъ каторжный и тщательнѣйшій, и платитъ за него по 15 руб. безбожно». Модзалевський тут був цілком правий. Можливо, що справа була б полагоджена, й це важливе видання під авторитетною редакцією Модзалевського було б продовжене, якби на перешкоді не стала війна 1914—1918 рр.

Праця Модзалевського в НТШ не обмежилася виданням Діаріушу Марковича. 20. 7. 1912 р. (Чернігів) він пише Василенкові: «Я съ большою готовностью давалъ бы для Записок Наукового Товариства во Львовѣ акты и замѣтки для Miscellanea, но бѣда съ языкомъ. Какъ быть?» Грушевський запросив його до участі в Записках НТШ. З цього приводу Модзалевський писав Василенкові: «(Грушевскій) предложилъ сотрудничество въ Записках; я выразилъ готовность и просилъ сообщить условія. Между прочимъ, я ему сообщилъ, что у меня имѣется матеріалъ по исторіи замѣщенія урядовъ въ Малороссіи, и что я могъ приготовить его къ печати» (30. 9. 1912. Чернігів).

³⁹ Ілля Людвигович Шраг (1849—1918), чернігівський адвокат, член І Державної Думи, відомий український діяч, член Української Центральної Ради.

⁴⁰ «Дневник Якова Марковича, 1735—1740». — «Жерела до історії України-Руси, т. XXII, Київ—Львів, 1913.

Грушевський, мабуть, дав згоду, і Модзалевський переслав йому через Василенка зібрані ним матеріали. «Если ихъ онъ (Грушевський — О. О.) найдетъ полезнымъ опубликовать — писав Василенкові Модзалевський, — то я хотѣлъ бы сдѣлать для нихъ вводную статью. Лучше, впрочемъ, съ печатаніемъ обождать, такъ какъ при просмотрѣ Дворянскаго Архива я все нахожу еще любопытныя вещи. Когда просмотръ закончу, тогда можно и печатать. А Вы использовали ли эти матеріали для своихъ цѣлей?» (лист без дати: очевидно, 1912 рік). Тим часом у «Записках НТШ» було надруковано статтю Модзалевського «Замітки до історії розділу вільних козацьких ґрунтів в XVII в.»⁴¹

Наукові й особисті зв'язки з Василенком і співпраця з Грушевським та Науковим Товариством ім. Шевченка чимраз більше пов'язували Модзалевського з національно-українськими колами. Коли в Києві було утворено Українське Наукове Товариство (1907 року), Модзалевський був обраний його членом.⁴² Року 1914 Грушевський запрошує його до участі в журналі «Україна». Але офіційне становище секретаря Чернігівського дворянства не дозволяло Модзалевському ширше розгорнути ці українські зв'язки. Отож, він змушений був відмовитися від «постійного співробітництва» і погодився бути тільки «негласним» співробітником «України». Свої мотиви і почуття з цього приводу Модзалевський одверто й щиро висловив у листі до Василенка: «Мнѣ очень было непріятно писать М. С. Грушевскому прошлое письмо по поводу сотрудничества въ «Украинѣ». Мнѣ было бы лестно выступить въ числѣ ея сотрудниковъ, такъ какъ я получилъ бы возможность своимъ трудомъ помогать уясненію прошлаго нашего края. Но, при моемъ служебномъ положеніи, сдѣлать этого открыто нельзя. Скажу Вамъ откровенно, что здѣсь, среди дворянства, „Грушевскій“, „Україна“ — жупелы, и если бы мое имя, какъ сотрудника постояннаго этого журнала, попало кому-либо изъ дворянъ, то меня провалили бы на выборахъ въ маѣ обязательно. А мѣста этого я бросаю не хочу. Оно для меня удобно во многихъ отношеніяхъ. По своимъ взглядамъ я человекъ прогрессивный, но безпартійный въ самомъ точномъ смыслѣ этого слова. Я жажду только одного — объективнаго углубленія въ прошлое, да и программа Грушевскаго, въ сущности, для меня не вполне приемлема. У насъ такъ мало сдѣлано въ цѣляхъ изученія родной старины, что слѣдовало бы отказаться отъ всякихъ флаговъ и объединиться безъ различія мировоззрѣній. Не знаю, какъ отнесется Грушевскій къ моему письму и найдетъ ли возможнымъ считать меня въ числѣ негласныхъ своихъ соработниковъ, но иначе я поступить не могъ» (3. 2. 1914. Чернігів). Мабуть, Грушевський погодився на це, бо в «Українському Науковому Збірнику»,

⁴¹ В. Модзалевський, *Замітки до історії розділу вільних козацьких ґрунтів в XVII в.* — *ЗНТШ*, т. 112.

⁴² *Щоденник Модзалевського*, 20. 1. 1908 (про лист до М. С. Грушевського з подякою за обрання).

що заступив собою під час війни «Україну», надруковано було дві статті Модзалевського, який підписався своїм давнім і добре відомим псевдо «В.Г.» (Вадим Гарський).⁴³

Та, поруч із тим, дворянська служба Модзалевського в Чернігові дала йому можливість ширше розгорнути наукову працю в царині української генеалогії (зокрема закінчити Родословник)⁴⁴ і особливо геральдики: головним автором капітального видання Чернігівського дворянства — «Малороссійскій Гербовникъ» (1914), у прекрасному мистецькому оформленні Юрія Нарбута,⁴⁵ був «шляхетства повѣту Черниговского писар енералний» Вадим Модзалевський.⁴⁶

У зв'язку з цим, виникає питання про національне обличчя Модзалевського напередодні революції 1917 року. Звичайно, відношення його і Василенка до українства не було однакове й визначене було не тільки різницею поколінь. Українець з діда-прадіда, нащадок старого козацького роду, народжений на своєму глухівському хуторі, зв'язок з яким він зберіг аж до революції 1917 року,⁴⁷ Василенко майже ціле життя прожив на Україні, був щільно зв'язаний з українським національним рухом і своїм фахом історика, і своєю активною участю в українських наукових організаціях, і своєю громадською діяльністю. Він був, мовляв, органічний, з крові й кості українець, і цього не могло змінити ні перебування в російській політичній партії, ні впливи численних товаришів і друзів російського походження. З цього погляду дуже характерний лист Василенка до одного з його старих і близьких друзів — В. О. Мякотіна з 3. 7. 1912 року. Василенко пише: «У ставленні до українського питання Твоєму і моему є істотна різниця ось у чому. Для Тебе, у зв'язку з Твоїм походженням (Мякотін був росіянин — О. О.), умовами життя, літературної та громадської діяльності, — це питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш-менш байдуже розмовляти з приводу його.

⁴³ В. Г., Листи Мазепи до свого старости. — *Український Науковий Збірник*, т. I, М., 1915. В. Г., З родинних відносин на Гетьманщині в другій половині XVII ст. — *Український Науковий Збірник*, т. II, М., 1916.

⁴⁴ Модзалевський писав Василенкові: «Собираю данные для заказанной мнѣ истории рода Товстолѣсовъ. Думаю, что работа эта дастъ мнѣ возможность высказать въ ней все то, что накопилось у меня изъ знаній по Гетманщинѣ, и въ этомъ отношеніи работа эта меня привлекаетъ» (6. 11. 1913). На жаль, ця праця залишилась неопублікованою.

⁴⁵ В. К. Лукомскій и В. Л. Модзалевскій. *Малороссійскій Гербовникъ*. Съ рисунками Егора Нарбута. Изданіе Черниговскаго дворянства. СПб., 1914.

Про відносини В. Модзалевського й Ю. Нарбута — див. нашу працю «Листи Юрія Нарбута до Вадима Модзалевського» (окрема відбитка з I тому «Праці Українського Науково-Дослідного Інституту Родознавства та Знаменознавства». На чужині, 1950).

⁴⁶ Підпис Модзалевського на листі до Ю. Нарбута з 7. 2. 1914 р. — див. Ф. Ернст, *Георгій Нарбут. Життя й творчість*. Київ, 1926, стор. 36, прим. 1.

⁴⁷ Дуже цікаві спомины М. П. Василенка про його дитячі й юнацькі роки в Єсмані. Ми мали змогу познайомитися з цими чудовими, мистецьки написаними, спогадами перед останньою війною. На жаль, вони залишилися неопублікованими, і доля рукопису їх невідома.

Це не може не відбиватися на самих формулюваннях, але в той же час дає нам ту „душу живу”, якої не маєте ви, великороси, як би ви не співчували вільному розвитку українства... Якщо є прагнення створити українську народну інтелігенцію, український університет, що за нього тепер ведеться боротьба в Галичині, наука повинна бути на українській мові... Лише тоді українство матиме питому вагу на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну українську науку».⁴⁸

Зовсім інше було становище Модзалевського. І він був українець з походження, нащадок Федора Модзалевського, сотника Топальського Мазепинської доби, й дружини його, доньки Стародубівського полковника Тимофія Олексієвича. Ще діти й унуки сотника належали до козацької старшини (спочатку Стародубівського, а потім Лубенського полку). І правнук сотника, який студіював медицину в Москві і Петербурзі й був російським військовим лікарем, ще зв'язаний був з Україною, де й народився син його Микола Львович Модзалевський, дід нашого історика. Але одружений з донькою псковського поміщика, він більшу частину свого життя провів у Росії, здебільшого у маєтку своєї жінки, у Ідовському повіті. Батько Вадима Львовича, Лев Миколаєвич Модзалевський (1837—1896), відомий російський педагог і письменник, народився й учився в Петербурзі, потім студіював у Німеччині, працював весь час поза межами України. Мати Вадима Львовича, народжена Константинович, походила із старого українського роду грецького походження. Брати й сестри Модзалевського народилися поза межами України, і ціле життя їх, освіта й діяльність зв'язані були з Росією.⁴⁹ Та й сам Вадим Львович довго жив і працював там. Але роки військової служби в Києві, осередок «Кіевской Старини», наукова праця в царині генеалогії та історії України, нарешті діяльність у Чернігові, в атмосфері його великих історичних традицій, поволи збуджували й виховували в ньому почуття й свідомість свого кровного — родового й особистого — зв'язку з Українською землею, українською історією й культурою, українською національною традицією. Це був довгий і нелегкий процес, але завершився він тим, що революцію 1917 року Модзалевський зустрів вже свідомим українцем і твердо, сміливо й віддано пішов цим шляхом до кінця. Немає сумніву, що неабияку роль в цьому відіграло його знайомство й дружні відносини з Миколою Прокоповичем Василенком.

III.

Світова війна 1914—1918 рр. внесла величезні зміни в українське життя. Відбилася вона й на обох істориках-друзях і передусім знівелила їх широкі наукові пляни. Василенко знову поринає у громад-

⁴⁸ Н. П., Микола Прокопович Василенко. — *Голос Державника*, VI, Мюнхен, 1947, стор. 13.

⁴⁹ Родовід і біографічні відомості про Модзалевських — у III томі «Малоросійського Родословника», К., 1912, стор. 777—824.

сько-політичну працю. Він був членом ТУП-у, а крім того, з 1910 р. членом Конституційно-демократичної партії (К.-д.). Про це докладно розповідає проф. Н. Д. Полонська-Василенко,⁵⁰ а також Д. І. Дорошенко в своїх Споминах.⁵¹ У листі до свого старого приятеля, проф. Д. М. Петрушевського з 2. 11. 1915 року Василенко писав: «Яким щасливим почуваю себе, коли ввечері сиджу за своїм робочим столом і повертаюся знов до своїх наукових праць, щоб наступного дня на довгий час покинути їх... Тепер життя захоплює мене своїми колесами, і я якось нервово працюю: то з головою віддаюся громадським інтересам, то на час поринаю в науку».⁵²

Війна принесла й В. Л. Модзалевському чимало турбот. На спокійному обрії Чернігівського життя з'явилися перші грозіві хмари. Тяжко далися Модзалевському ці роки. Повсякденна загроза бути відірваним від улюбленої наукової роботи⁵³ важким каменем лежала на його душі. Політична атмосфера на Україні під час війни була надто напружена. Недарма щоденник Модзалевського за 1915—1917 роки повний сумних настроїв і передчувань.⁵⁴ Напередодні війни він писав Василенкові: «Настроєніе тяжелое, такъ что ничѣмъ заняться не могу» (30. 7. 1914, Чернігів). Ще гостріше відчував він це під час війни: «Настроєніе неважное, а хотѣлось бы работать» (17. 9. 1915, Чернігів). «Я почти ничего по части науки не дѣлаю — писав він Василенкові, — но тѣмъ не менѣе чувствую себя очень усталымъ и апатично настроеннымъ. Нѣтъ никакого „куражу“, какъ прежде. Мечтаю лѣтомъ мѣсяца на два уѣхать къ себѣ въ деревню въ Гдовскій уѣздъ на подножный кормъ и тамъ накопить перцу» (28. 2. 1915, Чернігів).

Ці плани зруйнував німецький наступ влітку 1915 року. 16. 10. 1915 року Модзалевський писав Василенкові, який тоді був у Києві: «Съ наступленіемъ осени меня обуюла жажда работать и въ то же время боюсь за что-нибудь братья, такъ какъ внѣшняя обстановка не даетъ увѣренности, что то, за что берешься, будетъ окончено... Временами отъ всего, что творится на бѣломъ свѣтѣ и у насъ въ Россіи, приходишь прямо таки въ отчаяніе. Нѣтъ никакого просвѣта впереди. Хотѣлось бы забыться въ работѣ, но и за нее боишься братья въ неуувѣренности за будущее...» (Чернігів). Евакуація Києва восени 1915 року ще більше загострила ситуацію. Василенко думає переїхати до свого хутору в Єсмані, і Модзалевський пропонує йому відіслати свою бібліотеку й архів до Чернігова парооплавом. Сумні мотиви чути в листах Модзалевського і дальших місяців. «Война такъ порою

⁵⁰ Н. П., Микола Прокопович Василенко. — *Голос Державника*, VI, стор. 15 sq.

⁵¹ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле* (1914—1920), чч. I—III, Львів, 1922—1923.

⁵² Н. П., *op. cit.*, стор. 15—16.

⁵³ Як старшина резерви, Модзалевський, не зважаючи на кепський стан здоров'я, міг бути покликаний до військової служби.

⁵⁴ Щоденник Модзалевського, 1915—1917 рр. (1. 11. 1915 — 6. 12. 1917) (Архів Модзалевського).

гнететь мене, що ни за що не могу взятъся, особливо за кореспонденцію, которая попржежнему грандіозна» (11. 5. 1916, Чернігів), і в якій Модзалевський завжди був акуратний. «Проклятая война! — писав він Василенкові восени 1916 року. — Какъ она рѣжетъ у всѣхъ крылья, какъ мѣшаеъ, тормозитъ все...» (3. 11. 1916, Чернігів).

Але «взискующий дух» Модзалевського не здається. Він знову захоплений науковими плянами, темами, працями. Р. 1916 Модзалевський розпочинає велику працю над історією гутництва на Чернігівщині й заповідливо збирає матеріяли для неї в місцевих архівах. «Въ послѣднее время я заинтересовался исторіей нашего стекла и гутъ; собралъ уже много интересныхъ данныхъ» — пише він Василенкові 25. 8. 1916 р. (Чернігів). «Я началъ имъ (матеріалом для історії гутництва — О. О.) положительно увлекаться» (3. 11. 1916, Чернігів) і просить Василенка допомогти матеріялами й вказівками. Василенко обіцяв і порадив звернутися також до О. Левицького, знавця архівних матеріялів Правобережної України. До нього й звернувся Модзалевський, який писав про це Василенкові 1. 12. 1916 року (Чернігів): «О. И. Левицкому выразилъ, сославшись на Васъ, восторгъ отъ перспективы получения его замѣток о Волынскихъ гутахъ. Такой же восторгъ выражаю и отъ намѣренія Вашего дать мнѣ возможность ознакомиться съ Вашими замѣтками о гутахъ». Але виявилось, що в Левицького був матеріял лише про рудні й буди, і Модзалевський пише Василенкові: «Одна надежда на Васъ» (18. 12. 1916, Чернігів). І в дальших листах він все нагадує Василенкові про матеріяли для гут. Наслідком цієї праці була дуже цінна монографія Модзалевського «Гути на Чернігівщині», що її видала ВУАН 1926 р.⁵⁵

Дуже зацікавив Модзалевського проект відновлення «Кіевской Старины», про що повідомив його Василенко на весні 1916 р. «Возрождение „Кіевской Старины“ — писав Модзалевський Василенкові — меня очень занимаетъ, и Ваше сообщеніе объ этой возможности меня не на шутку взволновало. Не удовлетворяетъ меня только одно, что предполагаемый редакторъ ея В. П. Науменко. Я его мало знаю, но по личнымъ впечатлѣніямъ отъ 1900-хъ годовъ, онъ мало подходитъ къ этой роли. Будить публику, придавать енергію работникамъ, искать ихъ, группировать возлѣ себя — не въ его натурѣ.⁵⁶ Эта роль болѣе принадлежитъ Вамъ, и отчего бы, право, Вамъ не взятъся за это дѣло? По части матеріаловъ и мелкихъ замѣтокъ и статейъ я всегда буду приличнымъ сотрудникомъ. Имѣйте же это въ виду» «11.

⁵⁵ Вадим Модзалевський, *Гути на Чернігівщині*, К., 1926. Наша рецензія на цю дуже цінну монографію — в X томі «Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН», К., 1927.

⁵⁶ Володимир Павлович Науменко (1852–1919), відомий педагог й історик української літератури, редактор «Кіевской Старины» (й «України») в 1893–1907 рр. Р. 1918 — міністер освіти Української Держави.

Цікаво, що цей відзив Модзалевського про Науменка, як редактора, збігається з думкою про нього Василя П. Горленка 1893 року. Див. *Україна*, ч. 7, Париж, 1952, стор. 562.

5. 1916, Чернігів). «Если бы возродилась Киевская Старина — писал в іншому листі до Василенка Модзалевський, — я бы могъ быть ей полезенъ этими документами (з архіву В. М. Константиновича — О. О.). Часть ихъ я уже опубликовываю черезъ Д. И. Дорошенка,⁵⁷ недавно послалъ кое-что въ Сборникъ въ честь Всеволода Измайловича Срезневскаго»⁵⁸ (25. 1. 1916, Чернігів). «Черкните о „Киевской Старинѣ“ — нагадус Василенкові в іншому листі Модзалевський (11. 5. 1916, Чернігів). Ледве чи вдалося б, в умовах воєнного часу, реалізувати цей проект. Наступні події зняли його з порядку денного.

В цей час Модзалевський дуже цікавиться також мистецькими пам'ятками Чернігівщини й історією українського мистецтва взагалі.⁵⁹ У зв'язку з тим, він заходиться коло важливої справи охорони пам'яток мистецтва й старовини⁶⁰ — й популяризації їх. «Послѣднее время — писал він Василенкові (11. 5. 1916 року, Чернігів) — на меня свалились экскурсии. Сперва я троекратно водилъ по здѣшней старинѣ и музеямъ группу украинской молодежи, а теперь занятъ тѣмъ же съ членами родительскаго кружка. По этимъ явленіямъ видно, какъ война уже и сейчасъ пробуждаетъ и углубляетъ интересы мѣстнаго общества. Что же будетъ, когда заключать миръ? Увѣренъ, что подъемъ жизни во многихъ отношеніяхъ будетъ колоссальный».

Навколо Модзалевського утворюється гурток молодих істориків, літераторів і мистецтвознавців. «Вы неправы — писал Модзалевський Василенкові влітку 1916 року, — думая, что въ Черниговѣ весь интересъ къ исторіи держится мною. Здѣсь образовывается среди молодежи кружокъ, который можетъ расцвѣсти послѣ войны хорошо и дать много хорошаго въ дѣлѣ изученія мѣстной исторіи...» (25. 8. 1916, Чернігів). Численні записи в щоденнику Модзалевського 1915—1917 рр. згадують імена Є. Д. Онацького, П. К. Федоренка, А. В. Казки,⁶¹ П. М.

⁵⁷ Це були статті Модзалевського, опубліковані в *Українському Науковому Збірнику*, т. I—II, М., 1915—1916. Див. вище, прим. 43.

⁵⁸ В. Модзалевскій, Два старинныхъ духовныхъ завіщанія XVII ст. — *«Историко-Литературный Сборникъ»*. Посвящается Всеволоду Измаиловичу Срезневскому (1891—1916)». Ленінград, 1924, стор. 92—117.

⁵⁹ З цим пов'язані праці (науково-популярного характеру) Модзалевського: *«Украинское искусство»* (Чернігів, 1917) і *«Основные риси українського мистецтва»* (Чернігів, 1918).

Крім того, Модзалевський і П. М. Савицький (див. нижче) готували до видання (за допомогою В. Л. Милорадовича) монографію про мистецтво Старого Чернігова. Ця книга під назвою «Очеркъ искусства Старой Украины» не була закінчена друком через революційні події 1917 року.

⁶⁰ На початку 1917 р. в Чернігові був утворений Відділ Товариства захисту й охорони пам'яток мистецтва й старовини, секретарем якого було обрано Модзалевського. На його запрошення, Василенко вступив у члени цього Відділу (листи Модзалевського до Василенка з 11. 2. 1917 р. і 28. 2. 1917 р. Чернігів).

⁶¹ Цікаві листи поета Аркадія Казки до Модзалевського 1917—1918 рр. опубліковано в додатках до статті О. Лашкевича (О. Оглоблин) «Аркадій Казка (сторінка з історії новітньої української літератури)». — *«Рідне Слово. Вісник літератури, мистецтва й науки»*, ч. 12, Мюнхен, 1946, стор. 66—77.

Савицького,⁶² Б. Л. Милорадовича, П. Г. Тичини, В. М. Елланського, а також В. А. Шугаєвського, С. А. Таранушенка та інших, не кажучи вже про глухівчанина Г. І. Нарбута, друга Модзалевського, — імена, що посідають таке визначне місце в історії української науки, літератури та мистецтва. Але Чернігівський гурток Модзалевського, який, безперечно, був душею його, ще чекає на свого дослідника.

І ось прийшла революція. Прийшла раптово, грізно й велично. Вона захопила обох друзів, що з головою поринули у вирій громадсько-політичного життя: Василенко — в Києві й (короткий час, у 1917 році) Петрограді; Модзалевський — у Чернігові. Діяльність Василенка в Українській державі 1917—1918 рр., а згодом у ВУАН, добре відома.⁶³ Модзалевський тепер щільно пов'язує свою діяльність з українським національним рухом на Чернігівщині, входить до Союзу автономістів-федералістів, бере активну участь у «Просвіті», організує курси українознавства й виставку української старовини та мистецтва. Року 1918 він переїздить до Києва, де до кінця свого життя провадить відповідальну працю в царині культурно-наукового будівництва відродженої Української держави.⁶⁴

Життя йшло милевими кроками, й часу для листування не було. Влітку 1917 року Модзалевський писав Василенкові, що був тоді куратором Київської Шкільної Округи: «Вѣроятно, жизнь у Вася идетъ такимъ же сплошнымъ колесомъ, какъ и у меня... О многомъ бы хотѣлось Вамъ сообщить, но такъ устаешь за день, что не до писанія писемъ... Не стану спрашивать, какъ Вы поживаете, ибо это вопросъ праздный и не требующій отвѣта, и безъ того яснаго: Вы заняты по горло и тянете тяжелую колесницу. Дай Богъ Вамъ силъ и удачи удержаться у этого большого дѣла. Говорю такъ потому, что большевизмъ и максимализмъ во всѣхъ областяхъ и вообще партійность — такія язвы сегоднѣшняго момента, что заслоняютъ собой всякое «дѣло», а, между тѣмъ, теперь нужно только одно дѣло и дѣло, а дѣловыхъ людей такъ мало». (14. 7. 1917. Чернігів).

Вони знову зустрілися в Києві на весні 1918 року.⁶⁵ Василенко — міністер освіти й фундатор Української Академії Наук. Модзалев-

⁶² Савицький Петро Миколаєвич (нар. 1895 р.), син М. П. Савицького, голови Чернігівської Губерніяльної Земської Управи; згодом, на еміграції, у Празі, відомий соціолог, один з ідеологів євразійства.

⁶³ Про діяльність М. П. Василенка в 1917—1918 рр. — див. Н. П., Микола Прокопович Василенко. — «Голос Державника», VI, стор. 16 sq; Д. Дорощенко, *Історія України 1917—1923*, тт. I—II, Ужгород, 1930, 1932 (перевидано: Нью Йорк, 1954), *passim*.

⁶⁴ Про діяльність В. Л. Модзалевського в 1917—1920 рр. — див. О. Оглоблін, Вадим Модзалевський (1882—1920). — «Наші Дні», Львів, 1943, X, стор. 4; Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — «Рід та Знамено», ч. 2, 1947, стор. 25—26. Зокрема про працю Модзалевського після революції 1917 р. в Чернігові багато відомостей в його Щоденнику 1917 року.

⁶⁵ Модзалевський прибув до Києва (з Чернігова) 1. 5. 1918 р. (Архів Ю. Нарбута).

ський працює в Міністерстві Освіти, як Голова Архівно-Бібліотечної Секції, потім як начальник Архівного Управління (згодом Всеукраїнського Головного Архіву). Крім того, він — член Культурно-просвітної комісії при Українській мировій делегації (де він обґрунтовує українські вимоги про повернення архівних матеріалів з Росії), член Комісії для розгляду питань про герб та печатку Української Держави,⁶⁶ секретар Комісії для утворення Української Академії Наук, член Київського Софійського Комітету, член Археографічної Комісії й Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права й керівничий Комісії для складання Біографічного словника діячів українського народу й Української землі — ВУАН, заступник голови Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства, що її він організував. Він провадить велику наукову й літературну роботу й планує розгорнути її ще більше.

Доба шукання широких шляхів наукової й громадської діяльності скінчилася. Починалася нова доба — великого державного й культурного будівництва. Дружнє листування заступила безпосередня спільна творча праця, що її надто рано обірвала смерть...⁶⁷

Микола Василенко й Вадим Модзалевський були люди особливої, незвичайної вдачі. «Рідко доводилося зустрічати людину, що відразу робила враження, яке залишалося вирішальним на все життя; таке враження робив Микола Прокопович. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було враження чогось незрівняного, виняткового, виключної щирости, м'якості» — пише про Василенка Михайло Могилянський.⁶⁸ «Лагідний, м'який і світлий — згадує про Модзалевського один з його друзів (В. В. Міяковський) — він... цими рисами приваблював до себе людей. В нього не було вогнів. Красиве обличчя його світилося такою добротою, такою дитячою ясністю, що, здавалося, немає людини, яка б змогла скривдити Вадима Львовича. Біля нього було світліше і тепліше, за ним можна було йти туди, куди йшов він».⁶⁹

Світ цих людей минув. Але, як світло давно, мільйони літ вже неіснуючої зірки ще світить над землею, так світло цих людей буде ще довго освітлювати нашу історичну й життєву путь.

⁶⁶ Див. нашу працю: «Праця Ю. Нарбута над утворенням Українського Державного Герба і Державної Печаті (з архіву Ю. Нарбута)». — «Державницька Думка», ч. 3, Філадельфія, 1951; В. Модзалевський і Г. Нарбут, До питання про державний герб України — *Наше Минувле*, К. 1918, ч. 3.

⁶⁷ Останній лист Модзалевського до Василенка, властиво коротка ділова записка з 31. 10. 1919 року.

⁶⁸ Н. П., Микола Прокопович Василенко, — «Голос Державника», VI, стор. 25.

⁶⁹ Б. Ясенчик, Вадим Модзалевський, український родознавець. — *Рід та Знамено*, ч. 2, 1947, стор. 27.

